

OMUL LĂUNTRIC

Ioan Alexandru Tofan (n. 1979) este conf. dr. în cadrul Facultății de Filozofie și Științe Social-Politice, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. A publicat *Logica și filozofia religiei: O relectură a prelegerilor hegeliene* (2010), *City Lights: Despre experiență la Walter Benjamin* (Humanitas, 2014), *Cuvinte, lucruri, imagini: Teorie critică la Walter Benjamin și Theodor W. Adorno* (2014), *Mistică și lume cotidiană: Michel de Certeau* (2017 – ebook și 2018 – format tipărit) precum și numeroase studii în reviste și lucrări de specialitate pe teme privind filozofia clasică germană, filozofia religiei, teoria critică sau teoriile secularizării.

Ioan Alexandru Tofan

OMUL LĂUNTRIC

ANDRÉ SCRIMA

și fizionomia experienței spirituale

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Dionisie Constantin Pîrvuloiu
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Cristina Jelescu
DTP: Emilia Ionașcu, Veronica Dinu

Tipărit la Real

© HUMANITAS, 2019

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Tofan, Ioan Alexandru
Omul lăuntric: André Scrima și fizionomia experienței spirituale /
Ioan Alexandru Tofan. – București: Humanitas, 2019
Conține bibliografie
ISBN 978-973-50-6388-7

2

929

EDITURA HUMANITAS
Piața Presei Libere 1, 013701 București, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021/311 23 30

CUPRINS

Nota autorului	7
Introducere. Despre metodă.	9

Partea I

CHIPUL EXPERIENȚEI SPIRITUALE

1. Preliminarii.	33
1.1. <i>O fenomenologie</i>	33
1.2. <i>Chipul unei gândiri</i>	43
1.3. <i>Câteva teme</i>	51
2. Monahismul: modelul maximal al experienței spirituale	59
2.1. <i>Concetățeanul îngerilor</i>	59
2.2. <i>Isihasmul, articulare interioară a monahismului</i>	70
2.3. <i>„Rugul Aprins“: despre inteligența credinței</i>	77
3. Părintele duhovnicesc: despre transmiterea tradiției	85
3.1. <i>O fizionomie a comuniunii</i>	85
3.2. <i>Cetatea Ierusalimului și experiența întâlnirii</i>	100
3.3. <i>Ospitalitate și ecumenism</i>	113
4. Liturghia: o fizionomie a tainei.	127
4.1. <i>„Forma concretă a vieții credinței“</i>	127
4.2. <i>Despre sărbătoare</i>	138
4.3. <i>Cruce și icoană</i>	145

Partea a II-a
EXPERIENȚA SPIRITUALĂ: RITMURI, CODURI,
ORIENTĂRI (RECONSTRUCȚIE FIZIONOMICĂ
ȘI VECTORIALĂ)

1. Semne	159
1.1. <i>Itineranța. Minunare și dorință</i>	165
1.2. <i>Apofatismul – condiție de posibilitate a experienței spirituale</i>	173
1.3. <i>Apofatism și discurs</i>	181
2. Chip și transparență	191
3. Sensuri	207
3.1. <i>Momentul critic al experienței spirituale</i>	208
3.2. <i>Momentul hermeneutic al experienței spirituale</i>	217
4. Vedere, interpretare și credință	228
Încheiere.	241
<i>Bibliografie selectivă</i>	249

NOTA AUTORULUI

Cartea de față este rezultatul unor cercetări desfășurate între anii 2016 și 2017 la Colegiul Noua Europă, Institutul de Studii Avansate din București care găzduiește Fondul „André Scrima“, compus din Arhiva „André Scrima“ și dintr-o impresionantă bibliotecă ce aparține Părintelui. Mulțumesc domnului Andrei Pleșu și colegiului pentru ospitalitatea promptă și caldă, precum și pentru ajutorul discret și constant oferit pe durata studiului. Cu această ocazie, am avut șansa de a parcurge o parte din Arhiva „André Scrima“ și de a culege câteva dintre minunatele gânduri ale Părintelui. Îi mulțumesc doamnei Anca Manolescu pentru miracolul descoperirii lor și pentru subtila călăuzire printre manuscrise și texte. Multe dintre paginile acestei cărți sunt rodul discuțiilor avute împreună în preajma arhivei, pentru care îi sunt, de asemenea, recunoscător.

Editura Humanitas și-a asumat sarcina de a publica scrierile lui André Scrima într-o Serie de autor. Până în acest moment au apărut șapte volume (alte câteva fiind în pregătire), cărora le-am acordat o deosebită atenție. Însă studiul arhivei dezvăluie profilul unui gânditor incomparabil mai bogat în nuanțe și preocupări decât fizica, situația politică din Orientul Mijlociu în anii 1970–1980,

arta contemporană (Magritte, Klein), gnosticismul, știința modernă sunt domenii „neacoperite“ încă de paginile accesibile publicului. La aceasta se adaugă faptul că Părintele Scrima scrie, de cele mai multe ori, contextual, la cererea altora și nu din proprie inițiativă. Din acest motiv, lectura textelor, fragmentelor și notițelor sale este un fascinant exercițiu detectivistic: *De unde răsare problema? Cui i se adresează Părintele? Cum se leagă, totuși, textele între ele, dincolo de contingența auditoriului?* sunt întrebări care survin de fiecare dată. Pentru a nu dezorienta cititorul, am folosit însă arhiva mai mult pentru a explicita și a înțelege mai bine textele accesibile în Seria de autor, doar menționând și schițând detaliile problemelor ce apar în scrieri care nu sunt (deocamdată) accesibile. În același timp însă, parcurgerea notițelor de lectură și a însemnărilor Părintelui Scrima au oferit și o necesară orientare tematică și interpretativă: Monahismul apare mereu ca fenomen esențial, central și lămuritor pentru celelalte abordări teologice sau filozofice, din el ramificându-se, semantic chiar, reflecțiile despre liturghie, ecumenism (un ecumenism „monastic“, spre deosebire de variantele sale „instituționale“, frecvente în epocă), despre Tradiție sau constituirea dinamică a Persoanei. Această reășezare a textelor, aparent diferite ca orientare și interes, precum și schițarea unei metode de lectură plecând de la fenomenologia vieții monahale fac posibilă această carte.

În referințele la textele inedite și la notițele Părintelui, voi folosi pentru a indica Arhiva „André Scrima“ de la Colegiul Noua Europă abrevierea AAS–NEC.

INTRODUCERE DESPRE METODĂ

Într-un sens larg, experiența spirituală este punctul de întâlnire a două lumi: ca formă istorică, ea înscrie, în textura unui timp, semnele transcendenței; ca întâmplare sau vocație personală, orientează și ritmează parcursul unei vieți în funcție de evenimentul transformator al venirii Duhului. În fine, ca „loc“ teologic, ea descrie, după cum arată Yves Congar, „percepția realității lui Dumnezeu venind la noi, activ în noi și prin noi, atrăgându-ne la Sine într-o comuniune, o prietenie, adică într-un a fi unul pentru celălalt“¹. În oricare dintre aceste situații, descrierea experienței spirituale se sustrage abordărilor unilaterale. Nu poate fi inteligibilă și nici descrisă doar „orizontal“, ca simplu fapt sociologic sau psihologic, nici doar „vertical“, ca eveniment indicibil în economia revelației. În primul caz, ea ar sta constant sub semnul unei idolatrii ascunse, iar în ultimul – în orizontul unei teologii negative

1. Yves Congar, *Je crois en l'Esprit Saint*, tome I: *L'Esprit Saint dans l'„Économie“*, révélation et expérience de l'Esprit, Cerf, Paris, 1981, p. 15 (trad. n.). De fapt, Congar preia aici o definiție care circulă deopotrivă de la Jean Mouroux la Donatien Mollat și Marie-Joseph le Guillou.

care ar plasa-o în afara posibilității cuvântului de a o întruchipa.

În plus, o încercare de înțelegere unidimensională nu ar putea da seama de o situație paradoxală, însă întru totul coerentă cu miza și „punctul de fugă“ al experienței spirituale, și anume că diversitatea – desprinsă parcă din basmele orientale – a expresiilor, personajelor și a formelor ei ascunde, de fapt, unicitatea referinței transcendente, caracterul ei absolut și ireductibil, prin care diferențele și modulațiile multiple se resorb fără rest.¹ Întâlnirea paradoxală dintre unicitate și pluralitate, constitutivă fenomenului spiritual, face ca orice abordare unilaterală să fie incompletă și, de multe ori, falsificatoare.

Situația actuală a religiosului radicalizează această problemă. Secularizarea, proces constitutiv al modernității, generează, pe de o parte, o criză a instituției religioase (și a discursurilor legitimize care țin de rolul ei public), iar pe de alta, o proliferare halucinantă a *religiozităților* marginale, sincretice, învăluite de o acută sensibilitate „edificatoare“.² Problema pluralității experienței spirituale capătă

1. Despre pluralismul religios și rolul unificator al referinței transcendente, vezi Anca Manolescu, *Europa și întâlnirea religiilor. Despre pluralismul religios contemporan*, cuvânt înainte de Andrei Pleșu, Polirom, Iași, 2005.

2. Literatura cu privire la această problemă este foarte vastă. Amintesc aici doar Raymond L.M. Lee, Susan E. Ackerman, *The Challenge of Religion after Modernity: Beyond Disenchantment*, Ashgate, Hampshire, 2002; Peter Berger (ed.), *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics* W.B. Eerdmans Publishing Comp., Michigan, 1999; sau Ernest Gellner, *Postmodernism, Reason and Religion*, Routledge, Londra, New York, 1992.

acum accente critice, amintind, de altfel, de fervoarea mistică a secolelor XVI–XVII¹ și descriind ipostaza unui sacru de-localizat, fluid, dinamic, care operează printr-o extraordinară putere de seducție mai degrabă decât prin puterea de a institui sau de a fundamenta un sens obiectiv.

În încercarea de a conferi inteligibilitate acestei situații, Danièle Hervieu-Léger preferă să vorbească nu despre o confruntare dintre modernitate și tradiția religioasă, ci despre „producții religioase ale modernității“, care stau sub semnul unei pierderi/dislocări a identității memoriei în constituirea unei lumi sociale. Avantajul acestui mod de a vedea lucrurile constă în faptul că secularizarea este considerată nu un accident într-un posibil parcurs istoric al religiei, ci o determinație constitutivă a condiției sale actuale. Așadar, experiența spirituală „actuală“ nu mai poate fi raportată la un model „autentic“ plasat într-un trecut imemorial, ci înțeasă în condiționările ei imanente, plecând de la un *hic et nunc* al Revelației care survine în lume. Ea este inteligibilă *in sine* tocmai datorită faptului că „cenzura“ axei transcendente operează continuu, plural, asupra orizontalității istorice. Comparațiile ce pot fi făcute pe această din urmă coordonată devin irelevante în absența referinței la „tensiunea“ pe care o produce, intempestiv, prezența inefabilă a Celuilalt.

În acest context, o „metodă“ de descriere a experienței spirituale devine problematică. Pe de o parte, ea trebuie să surprindă tocmai punctul de întâlnire a celor două „axe“ de semnificație. Cu alte cuvinte, să descifreze modul în

1. Vezi și Leszek Kolakowski, *Chrétiens sans Église. La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle*, Gallimard, Paris, 1969.

care transcendentul modelează și determină felul de a fi al lumii, lăsându-se, în același timp, primit, articulat de el. Așadar „metoda“ va avea ca miză parcurgerea unui domeniu al universalului particular (sau al *Unului Multiplu*, după o expresie a lui Constantin Noica). În plus, ea va trebui să dea seama nu atât de felul în care Unul devine multiplu (de felul în care, de exemplu, Revelația se modelează după traseul unei istorii și după cultura unui anumit timp), dar și de felul în care Multiplul devine Unu (de comunicarea instanțelor orizontale, a tipurilor și variantelor experienței spirituale, din perspectiva unității lor transcendente).

Un prim model metodologic, aici doar amintit, este o „dialectică“ de tip hegelian: Unu devine multiplu în virtutea unei potențialități de instanțiere, de „concretizare“, din care revine la sine îmbogățit cu determinațiile realului pe care îl in-formează. În acest fel însă, orizontalitatea istoriei ar funcționa doar ca prilej („ocazie“, i-ar spune, într-o altă intenție, Kierkegaard) al unei dezvoltări a Absolutului, iar experiența spirituală ar fi doar o structură anticipată, logic derivată, a acesteia. Multe dintre scenariile contemporane ale filozofiei religiei îi aduc lui Hegel obiecția potrivit căreia lumea și istoria ei par a fi, din punctul de vedere al Spiritului, un simplu pretext. Indiferent de răspunsul care se poate aduce acestei interpretări, răspuns care poate deriva din lecturi „slabe“, alternative ale hegelianismului, accentul pe care încerc să îl pun în această carte pe caracterul miraculos, radical al întâlnirii spirituale nu poate pleca de la premisele dialectice schițate mai sus.

Un model complementar este „sinteza“ orizontală, care ar putea să producă sensul ascendent al căutării. Anca

Manolescu face însă un comentariu interesant, care pune sub semnul întrebării și această soluție (specifică abordărilor sociologice clasice, precum și scenariilor „pozitiviste“ ale istoriei religiei): „Înclinația către relativism ori cea pentru sincretism sunt fenomene de orizontalitate, apar atunci când nu mai percepi completitudinea căii pe care ești plasat. A ieși din modelul plan, recunoscând totodată colegialitatea altor căi nu înseamnă a devia de la propriul drum”¹. Ispita celui care rătăcește prin tradiții diverse și pune laolaltă icoane, amulete, mandale și figurine ale lui Buddha se traduce în context „epistemologic“ prin tendința de a supraevalua similitudinile formale dintre tradiții doar în locul maximei lor suprapunerii: ca și cum consensul ar fi, în domeniul spiritului, și semnul indiscutabil al adevărului.

Ambele modele procedează în orizontul aceleiași presupoziii, chiar dacă citită în sensuri contrare: Aceea că una dintre „axe“, verticală sau orizontală, este constituită în prealabil și permite „deducerea“ celeilalte. Perspectiva pe care voi încerca să o argumentez în această carte, plecând de la scrierile lui André Scrima, este aceea că, dimpotrivă, tocmai miracolul întâlnirii dimensiunii verticale a experienței spirituale cu planul istoric în care se articulează este condiția de posibilitate prin care ambele capătă, simultan, chip și consistență. Originea lor comună coincide cu faptul actual al acestei întâlniri, iar „Unu Multiplu“ este, într-o ordine a înțelegerii, anterior „Unului“ și „Multiplului“ ca atare. Experiența spirituală se cere a fi descrisă plecând tocmai de la această anterioritate.

1. Anca Manolescu, *Europa și întâlnirea religiilor...*, ed. cit., p. 32.

În acest sens, o serie de observații ale lui Walter Benjamin pot sugera o soluție surprinzătoare. Autorul german este preocupat, în mai multe texte, de descrierea lumii urbane a începutului de secol XX. Mai mult decât un spațiu social sau un domeniu al funcționalității economice, orașul este pentru Benjamin un loc istoric, în care tensiuni mesianice, memorie și posibilitatea deschisă a prezentului se întrepătrund în formele materiale ale arhitecturii, în umbletul personajelor străzii și în ritmurile zilei (precum aprinsul, respectiv stinsul felinarelor stradale cu gaz, din Paris). Din totalitatea „orașenilor“, o serie de personaje marginale, discrete, știu parcă să descifreze în aceste straturi sensibile ale lumii urbane tensiunea virtualităților temporale ascunse¹: *flaneurul*, care rememorează involuntar trecutul unor cotloane, străzi și clădiri; sau *peticarul*, care recuperează rebuturile/ruinele activităților diurne, dezvăluind în obiectele pe care le colectează dintre gunoaie lumea care le dă naștere, „încărcătura de vise“ care au avut șansa să nu se pietrifice în realitate. Ei procedează asemenea caricaturiştilor care dezvăluie într-un portret – mai degrabă într-un detaliu al lui – originea socială, caracterul sau chiar faptele unui personaj, în manieră *fizionomică*.²

1. Vezi Ioan Alexandru Tofan, *City Lights. Despre experiență la Walter Benjamin*, Humanitas, București, 2014.

2. În această abordare (sau măcar în utilizarea termenului), Benjamin nu este singular. Dintre „fizionomiile“ timpului pot fi amintite: *fizionomia istoriei*, despre care vorbește Spengler; *fizionomia limbii*, la care se referă Benjamin într-o scrisoare, amintindu-l pe Heinz Werner; sau *fizionomia fenomenului radio*, dezvoltată de Adorno în timpul participării sale la Princeton Radio

Modul fizionomic de a privi, dincolo de ocurențele sale diverse în opera lui Walter Benjamin, este definit cuprinzător de prietenul său, Theodor W. Adorno, într-o scrisoare din 1939: „Privirea fizionomică, ce scoate în evidență în mod excesiv detaliul caracteristic față de masa informă a obiectelor, nu are altă misiune decât aceea de a salva particularul în universal“¹. Modul de descriere a lumii urbane nu vizează o interioritate a obiectului, o „esență“ fenomenologică (filozofie pe care Benjamin o „respinge“

Research Project. Mai nou, metoda fizionomică poate fi readusă în discuție prin ceea ce Margit Eckholt numește o *estetică a credinței* în teologia sistematică de astăzi. Într-un text despre Michel de Certeau: „Ceea ce constituie credința are o formă aparte, crește, regresează, variază în funcție de situarea în spațiu și timp a individului; credința cultivă atât forme sensibile, cât și senzuale. Este vorba despre dimensiunea estetică a credinței în forma ei împlinită, precum și cea în devenire, atunci când, în cadrul abordărilor interdisciplinare, formele multiple și variate de spiritualitate ajung în centrul atenției, iar pentru teologia sistematică acestea conduc la o regândire pusă în slujba noului stil al creștinismului, care se conturează în prezența numeroaselor areopaguri ale epocii noastre“ (trad. n.). Se adaugă aici Hans-Joachim Höhn, *Praxis des Evangeliums: Partituren des Glaubens; Wege theologischer Erkenntnis*, Echter, Würzburg, 2015, menționată de Eckholt, în care autorul pleacă de la constituirea „empirică“ a situației omului în lume pentru a arăta cum această dimensiune empirică devine relevantă în articularea oricărui conținut de sens. Astfel, „cultural turn“ se transformă în „sensual turn“ și afectează discuția teologică prin faptul că forma discursiv-argumentativă a teologiei lasă loc unei reorientări a atenției către datele estetice ale credinței.

1. Walter Benjamin, *Gesammelte Schriften*, vol. I–3, Rolf Tiedemann, Hermann Schweppenhäuser [ed.], Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1974, p. III0 (trad. n.).